

А.Б. САЛҚЫНБАЙ

ТІЛ КОРПУСЫ: СЫРТҚЫ ФАКТОР ЖӘНЕ ТАРИХИ ҚОР

Автор в статье анализирует и приводит примеры тому, что для развития языка в истории казахского языка воздействующие внешние факторы и рапорядок слов в предложении тюркских языков которые не изменяются при воздействии внешних факторов, строй словосочетаний, морфологические закономерности сохранились во всех тюркских языках.

Yazar kazak dilinin gelişmesini etkileyen dış etkenleri ve dış etkenlere göre değişmeyen türk dillerindeki sözlerin kelimedeki yerleri, birleşik kelimelerin yapısı, morfolojik düzen şimdiki türk dillerinin hepsinde yaşandığını delillerle incelemektedir.

Тіл тарихын зерделеу үшін, ең алдымен, тілдің қатынас құралы болу қызметі мен оның қоғамда өмір сүретіндігіне назар аудару қажет. Тілдің әлеуметтік қызметі – оның өмір сүруінің ең басты шарты. Сондықтан тілдің қазіргі қалпын, тарихи дамуын зерттеу барысында оның қоғамдағы маңызы мен мәні, әлеуметтік қызметі үнемі есте болуы шарт.

Тілдің әлеуметтік қызметі оның (тілдің) сөйлеушілермен арақатысына терең көңіл бөледі. Қатынас құралы болғандықтан ол адамдардың қоғамда осы тілмен сөйлеуіне тікелей тәуелді. Бұл тәуелділік екі жақты құбылыс. Біріншіден тіл – адамдардың қоғамдағы байланысын, қарым-қатынасын іске асырушы негізгі құрал болса, екіншіден ол адамдардың осы тілмен сөйлеуіне тікелей тәуелді. Егер адамдар бұл тілмен сөйлемей, өзге тілге ауып кетсе, тіл өледі. Тіл тарихында өлген тілдердің бар екені, әрі оның санының да аз емес екені белгілі жәйт. Сондықтан тіл мен оның сөйлеушілерінің арасында күрделі қарым-қатынас бар.

Тіл – қоғамдағы қарым-қатынастарды, ірілі-ұсақты оқиғаларды таңбалаушы құрал. Сондықтан қоғамдағы өзгерістер мен жаңалықтардың қай-қайсысы болса да тілде өзінің таңбалық көрінісін қалдырып отырады. Тіл мен тілдік қоғам бір-бірінсіз өмір сүре алмайды. Тіл қоғамсыз өмір сүре алмасы анық, сондай-ақ қоғам да тек тіл арқылы өмір сүре алады, өйткені тіл олардың қарым-қатынасының негізгі құралы бола отырып, сананың, ойдың формасы болады.

Тіл тарихы мен халық тарихы, тіл тағдыры мен ұлт тағдыры бір-бірімен тікелей байланысты. Тұран ойпатында өмір сүріп отырған түркі жұртының тағдыры мен тарихы ең алдымен, тілдік ортақтықпен, содан соң діни жақындық арқылы ұштасады, бірігеді.

Қазақ тілінің тарихында қоғамдағы өзгерістер дәстүрлі сипатта тілдің болмысына әсер етіп отырған. Осыған орай кей жәйттерді айта кету орынды болмақ:

1) Әр замандағы тарихи оқиғалар, халық дәстүрі негізінде қалыптасқан мәдени даму мен ғылым-білімнің дамуы тілде өзінің таңбалық сипатын қалдырып отырды. Әсіресе түркілік мәдениет аңғарында жасалған ұлы өзгерістер тілде өзіндік ерекше қалпын қалыптастырды.

Сондай-ақ әр кездегі ғылыми-техникалық өзгерістер мен саяси жаңалықтар тілдік қабаттарда өзінің ізін қалдырды.

2) Халықтар арасындағы әртүрлі саяси, экономикалық, мәдени байланыстар тілді кірме сөздермен толықтырады. Араб мәдениетінің келуімен байланысты енген атаулар – ғылым, білім, мектеп, медресе, қағаз, қалам, мұғалім, намаз, ақирет, рамазан, ораза, аят, зекет, Құран т.б.

Орыс мәдениетінің келуімен байланысты енген атаулар – революция, коммунизм, социализм, космос, т.б.

3) Ғылым мен білімнің дамуына сәйкес әртүрлі тілдерден (грек, латын, ағылшын, т.б.) енген терминдік атаулар – биология, химия, физика, лингвистика, бром, хром, университет, аудитория, республика, съезд, менеджер, менеджмент т.б. Мұндай атаулардың енуі тілдік қажеттіліктен болғаны анық. Екіншіден, атаулардың көптеп енуі сол кездегі тарихи оқиғалардың ізі екені белгілі. Демек, атаулардың енуінің тарихи кезеңін анықтау тек тілшілер ғана емес, тарихшылар үшін де маңызды дерек бола алады.

Тілдік қабаттардың ішінде өзгеріске жиі ұшырайтыны лексикологиялық жүйе екені белгілі. Өзге тілдік қабаттар өзгеріске көп ұшырай қоймайды.

Тілдік жүйенің сыртқы факторларға байланысты өзгерістерге түспейтін саласы – морфологиялық, синтаксистік жүйе. Кірме тілдік бірліктер төл тіліміздің синтагматикалық және парадигматикалық жүйесіне икемделеді. Ғалым К.Фосслер өзінің “Позитивизм және идеализм” атты зерттеу мақаласында тіл-тілдегі синтаксистік жүйені халық рухымен, тіл рухымен байланыстырады [1. 329]. Пікірдің ақиқаттығы дау туғызбайды. Тіл корпусын ұстап тұрған жүйе лексикалық бірліктер жиынтығы емес, синтаксистік жүйе. Синтаксистік жүйе өзінің қалыптасқан негізгі заңдылықтарынан ауытқымайды. Айталық, тілдік деректер көрсеткендей, түркі тілдеріндегі сөздердің сөйлемдегі орын тәртібі, сөз тіркесінің құрылысы, морфологиялық заңдылықтар қазіргі түркі тектес тілдердің барлығында сақталып қалғанын анық аңғаруға болады.

“Кіші Күлтегін” ескерткішінен (VI- VII ғғ.):

Теңрі тег теңріде болмыш түрк Білге қаған бұ өдке олуртым. Сабымын түгеті есідгіл.

“Диуани луғат-ит түрк” ескерткішінен (XI ғ.):

Ер кедін қалды. Мен аны тозурдум. Тон қарады. Ол меңе тон кезүрді. Ол тон қадышты.

“Оғыз наме” ескерткішінен (XII-XIII ғғ.):

Чаң ерте болдуқта Огуз қағаннұң құрықаныға күн дег бір жаруқ кірді. Ол жарқтун көк түлүклүг, көк жаллуг бедук бір еркек бөрі чықты.

“Жамиғ-ат тауарих” ескерткішінен (ХҮІ ғ.):

Огузның алты оглы бар ерді, алты оглының һар бірісінің төрт оглы бар ерді уа тақы Огузның алты оглы оң білән сол қолны башлар ерді.

Абай Құнанбаев қолжазбасынан (ХІХ ғ.); 1957, 2-томнан):

Ол күнде наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, той, тамаша қылады екен. Сон күнін “ұлыстың ұлы күні” дейді екен.

Байқап отырғанымыздай, түркі тілінде сөздердің сөйлемдегі орналасу жүйесі өзгеріссіз қалған. Яғни предикат сөйлемнің соңында, субъект – басында, анықтаушы сөз анықталатын мүшенің алдында, т.б. келеді. Сөйлем мүшелерінің тиянақты орнының сақталуы тілдік жүйенің тұрақтылығын ғана емес, сондай-ақ, сол тілде сөйлейтін халықтың дүниетанымын да анықтаса керек. Сөйлеу – халық ойынын, ойлау жүйесінің тікелей көрінісі десек, түркі тіліндегі предикаттың үнемі сөйлем соңында келуінің үлкен логикалық мәні бар деп бағалау орынды болмақ. Әдетте, дәстүрлі грамматикалық түсінік бойынша, сөйлемнің негізі ретінде, баяндаудағы тұғырлы, мәнді мүше ретінде баяндауыш алынатыны белгілі жәйт. Баяндауыш сөйлемдегі негізгі ойдың сипатын, уақытын, әрекеттің нәтижесін баяндайды. Демек, қазақ (түркі) тіліндегі баяндауыштардың сөйлем соңында айтылуындағы негізгі гәп, түркі халқының дәстүрлі менталитетімен тығыз байланысты деп қараған дұрыс. Яғни кез келген іс-қимылдың, әрекеттің нәтижесіне, салдарына әрқашан үлкен көңіл бөлініп отырған. Сондықтан, да баяндауыш сөйлемнің басында не ортасында емес, сөйлемнің соңында, аяқталар тұсында өзіндік дауыс ырғағымен аяқталады.

Тіл – халықтық рух деген В.Гумбольдтық тезисті қолдана отырып, біз тілдің әрбір грамматикалық тұлғасы мен лексикалық бірлігінде, сөйлем құрылысы мен сөз құрамында тіл рухы мен халық рухы астасып, астарласып, жымдасып жатады деп пайымдаймыз.

Синтаксистік құрылым тілдік корпусының жүйелі дамуына, сыртқы өзгерістердің тілдің ішкі заңдылықтарына бағынып қолданылуына негіз, басшы болады. Осының нәтижесінде сөйлеу тілі арқылы енген кірме атаулардың қай-қайсысы болса да, тілдің ішкі заңдылықтарына бағынып, енген тілінің фонетикалық, морфологиялық заңдылықтарымен сәйкеседі.

Айталық, тіліміздегі *мұғалім, мектеп, медресе, кітап, дәптер, кереует, бәтеңке, үстел, күрте т.б.* атаулар сипатының өзгерісі олардың сөйлеу тілі арқылы енуімен байланысты.

Тілдегі грамматикалық құбылыстар халық психологиясымен, дүниетанымымен тығыз байланыста қаралады.

Морфологиялық құрылымдағы кейбір өзгешеліктер де қоғамдағы өзгерістермен сабақтас. Айталық, қазақ тіліндегі *-хана, -паз, -қор, -қой, -кеш, -стан, -кент* жұрнақтары парсы тілінен енген формалар. Бұлар қазіргі қазақ

тіліндегі сөзжасам процесінде ерекше мағыналы атаулар туғызуда жұмсалады. Өйткені бұл тұлғалардың енуі тарихи ерте кезенге жатады. *Нәмәрт (мәрт емес), нәрәду, наразы (риза емес)* т.б. атауларының құрамында келетін парсы тілдері арқылы енген *на, нә* префиксінің, араб тілінен енген *бей (беймезгіл, бейшара, бейуақ, т.б.)* тұлғасының қазақ тіліндегі қолданысы сыртқы факторлардың жемісі, яғни халықтардың саяси, экономикалық, мәдени байланыстарының дерегі екені аян. Қазақ тілінде кездесетін мұндай кірме морфологиялық тұлғалар саны аз. Сондықтан олар тілдегі жалпы түркілік даму заңдылықтарына пәлендей әсер етпейді.

Тілдің морфологиялық құрылымымен салыстырғанда, фонетикалық жүйе өзгерістерге жиірек ұшырайды.

Бұл туралы М. Томанов “Қазақ тілінің тарихи грамматикасы” атты еңбегінде: “Қазақ тілінің фонетикалық жүйесінің біраз ерекшеліктері әр түрлі дәуірде басқа мәдениеттермен, тілдермен байланыста болудың әр түрлі қарым-қатынасқа түсудің нәтижесі іспеттес қалыптасқан”, – дей келіп, араб-парсы мәдениетінің ықпалы мен орыс мәдениетінің ықпалын атап көрсетеді [3. 40].

Тіл жүйесінде кездесетін субстраттық өзгерістер – кез келген тілде кездесуі ықтимал процесс. Субстрат теориясы туралы ХІХ ғасырдың басында Я.Бредсдорф айтқан болатын, кейіннен бұл ілім Г.Й.Асколи, Г.Шухардт, В.Брендаль, А.Мейе, О.Есперсен, И.А.Бодуэн де Куртенэ, А.А.Шахматов, А.М.Селишев еңбектерінде кеңірек зерттелді. Субстрат белгілі лингвогеографиялық ортада ертеде болған тілден қалған көне элементтер. Субстрат кірме сөздерден бөлек тұлғалар ретінде қарастырылады. Зерттеушілердің пайымдауынша, субстрат негізінде халықтардың этникалық араласауы мен кірме халықтың тілдік ассимиляциясы жатады. Тілдегі субстраттық элементтер қостілділіктің негізінде кейін пайда болатын құбылыс.

Көне қазақ тілінің тарихи қалыптасу жолында парсы, араб, орыс тілінің ықпалы болғанын айту қажет. Өйткені тілімізде орныққан кей дыбыстық ерекшеліктер бұны айғақтайтынын жоққа шығара алмаймыз. Айталық, *х, һ, ф* дыбыстарының қолданылуы, сөз басында *д, г, ғ, н, ң, р, з, л* дыбыстарының, сондай-ақ *л, п, ш* дыбыстарының сөз басында жұмсалуы, бірінші буында *з, г, ғ, ә* дыбыстарының айтылуы парсы және араб тілдерінің әсері екені анық.

Сондай-ақ, сөз басында кездесетін *г, з* дыбыстары (газет, завод), *в, ф, х, ц, ч, щ* дауыссыз дыбыстарының тілімізде орнығуы орыс тілінің ықпалы ретінде қарастырылады.

Тілдің лексикалық жүйесіне парсы, араб, монғол, орыс тілінен, сондай-ақ орыс тілі арқылы енген шетелдік термин сөздердің енуі тіл дамуына сыртқы фактордың әсері ретінде қарастырылады. Қазақ тілінде жасалған әртүрлі сөздіктерде, әсіресе терминдер сөздігінде мұндай кірме атаулар жиі кездесетіні жасырын емес. Тіл табиғатын, оның даму жолы мен барысын анықтауда мұндай сыртқы факторларды үнемі ескеріп, жүйелеп отыру қажет

деп есептейміз. Тіл болмысындағы тарихи қорды анықтап отырудың мәні ерекше: бұл әсіресе сөздіктердегі реестр сөздердің құрамы (төл бірліктер мен кірме сөздердің арасалмағын білу) мен сөйлеушінің сөздік қорындағы атаулардың сипатын, грамматикалық құрылысындағы өзгерістерді анықтауда, тіл дамуының негізгі бағыттары мен нормалану жүйесін, кірме сөздердің деңгейін бақылауда маңызды.

Табиғи тілдің жүйелі дамуы үшін сыртқы факторлардың үлес салмағын зерделеп, оның шегін белгілеу шарт. Кірме сөздердің молдығы, әсіресе синтаксистік жүйеде тигізген ықпал-әсері тілдің болашақтағы ішкі дамуына кері әсерін тигізуі, тіпті тілдің ішкі дамуын тежеп, пиджинизация процесінің жүруіне мүмкіндік туғызуы ықтимал. Халықтың, әсіресе, қала халқының ауызекі сөйлеу үлгісі тілші ғалымдардың назарынан тыс қала алмайды. Мұның өзі тілдің даму ерекшелігін анықтау үшін аса маңызды сыртқы факторды зерделеп отырудың маңызды шарты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. –М., 1964. -Ч.1.
2. Абай Құнанбаев. –Алматы, 1957, 2-том
3. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. –Алматы, 1988

REZUME

A.B. SALKYNBAI (Almaty)

LANGUAGE BUILDING: EXTERNAL FACTORS AND HISTORICAL FUND

The article deals with external factors which influence the language development in Kazakh language history and non-changeable word order, word combination structure, morphological rules in modern Turkic language examples.